

1890

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԻՐ

ՅՈՒԼԻՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ Ք

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՈՅ

ԵՒ

ՆՈՐԱ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆՅ ՎԵՐԱՅ

ՄԻՅԵԼ ԵՆ արդէն այս մեծափառ հայրապետիս անունն և անզուգական ճառերն՝ վերջին ժամանակներս գրաւել եւրոպացի հայերենագիտաց խորին ուշադրութիւնը, Պաղատիոնի համալսարանի արեւելեան լեզուաց ուսուցիչը, Պրոֆէսսոր Եմիլիոս Տէզա, որ գեղեցիկ դպրութեանց և բազմաթիւ լեզուաց հետ ՚ի միասին՝ հետամուտ է և հայերենի՝ դասական և աշխարհաբար լեզուաց ուսումնասիրութեանը, մանաւանդ թէ զանազ լաւագոյն կերպով հասկացող և մշակող հայերենագիտաց մին է, կը գրէր ինձ ամառք յառաջ, թէ Մանդակունւոյ ձառնքէն մին, զորս նա ամբողջապէս իտալերէն թարգմանել է, կարդալով ակագեմական ակըմբի մի դիմաց՝ ամէնքը զարմայել են, Ուստի նա հետամուտ է շուտով հրատարակել, թէ մեզ և թէ Եւրոպայի ուսումնասիրաց համար մեծ նշանակութիւն ունեցող այդ գործըն. բայց իւր կողմանէ միանգամայն փափագ կը յայտնէր, որ հրատարակութեան դեռ ձեռք չզարկած, ես գրով իմ տեսութիւններս յայտնեմ՝ նոցա մասին, թէպէտ և ուրիշ մերձաւոր զբաղանաց պատճառաւ՝ ես չկարացի այն ժամանակ ազնիւ բարեկամիս ցանկա-

ցածը կատարել, բայց այժմ նորա հրաւերքն և մեծ հայրապետիս վրայ ունեցած մեծագոյն համակրանքը՝ կը փութացընեն զիս ի գործ, և կարծեմ թէ ըստ առածին՝ Լաւ է անագանը՝ քան երեքը:

Յովհ. Մանդակունի՝ երկրորդ կամ կրտսեր թարգմանչաց դասէն եղած կը կարծուի. բայց այս յայտ է, թէ քան զՂազար և զՄամբրէ աւագագոյն էր տիգը և ազնուատոհմութեամբն, և գրեթէ Մովսիսի հասակակից: Ինչպէս միւս թարգմանչաց՝ այսպէս և սորա մասին՝ մեր պատմագրաց աւանդածն գրեթէ ոչինչ է: Սակայն հետեւեալ իրողութիւնն՝ ինձ աւելի զարմանալի կ'երևի. այսինքն է, մեր հայրենեաց և կրօնքի համար ընդդէմ Յազկերտի համախմբուած՝ ոչ Արտաշատու ժողովականաց և ոչ իսկ աշխարհօրէն պատերազմին գործակցող նշանաւոր ուխտապահաց մէջ յիշուած է բնաւ նորա անունն. մինչդեռ Սահակ և Փարսման զոյգ Մանդակունիք, գուցէ քան զնա կրտսերագոյնք, կը փայլեն ի թիւս վարդանանց քաջաց, Հայաստանի փրկութեան և կրօնական ազատութեան մեծագոյն գործը կատարելու համար: Արդ, կարելի է աստի եզրակացնել, թէ 451—453 Յովհան դեռ ոչ քահանայական աստիճանին հասած էր, և ոչ իսկ իբրև տոհմիկ որ՝ նշանաւոր դիրք մի ստացած: Կարծեմ թէ ոչ, եւ յիշուի, Կորիւն՝ ի վերջ կոյս Պատմագրութեան Ս. Մեսրոպայ, որ գրուած կը կարծուի 445—450, յետ գոցելոյ զվարագործ տիտղոս մահուան ամուլակից և զուգափայլ վարդապետացն իւրոց, անդէն և անդ խաւքը նոցա աշակերտաց վերայ դարձնելով՝ այսպէս կ'ըսէ. «Եւ զնորին աշակերտ Յարգիի անուն՝ զայր զգաստ և բարեպաշտօն, հանդերձ եղբարք երանութեան հասելոց՝ շարասաւոր սրբոցն ի փառս Աստուծոյ կարգեին, և գլխաւորս վերակացոռս տեղապահս յայտարարեալ Հարցն կատարելոց (այսինքն է Սահակայ և Մեսրոպայ) որոց առաջինն՝ Յովսէփ գլխաւոր ժողովոյն. և երկրորդն՝ այլ աշակերտ Յովհան անուն, այր իսկ սուրբ, վարդապետաւոր և ձյմարտապատու: Որոշմ ղեպ լինէր յետ վախձանի սրբոյն (Յովսէփայ), քազում ազգի ազգի փորձութեանց և կապաւանոր վշտաց, մեկնամարտիկ երկպատական բռնութեանն ի Տիգրոն քաղաքի, վասն Քրիստոսի յաղորդութեամբ տարեալ հաւերերեաց. վասն որոյ և գլխատուփանդական անունն ժառանգեաց. ի նոյն վերակացոյրին դասնայր յերկիրն Հայոց»:

Արդ առ Կորեան յիշուած Յովսէփն՝ անտարակոյս է կաթողիկոսըն կամ լաւ ևս տեղապահն կաթողիկոսական աթոռոյն, զոր Մ. Խորենացին, Պատմ. Հայոց Գ. գլ. ԿԷ, վայոցձորեցի կ'անուանէ, ի իւր զոցիմ գեղէ՝ իսկ Յովհանի անուամբ՝ կարելի է հասկանալ թէ եկեղեցացին և թէ Մանդակունիին, թէպէտ և ես աւելի կ'ախորժէի բացարձակապէս վերջինն եղած համարել, եթէ ժամանակագրական

գժուարութիւնք ինձ ընդ առաջ չելլէին: Եւ յիրաւի, նախ դիտելու ենք, որ Կորեան այս վերջի խօսքերս, այսինքն է, Յովհաննու երբն 'ի Տիգրոն, խոստովանողական ակոռն ժառանգելն, և ի նոյն վե-
րականացոյցին¹, այսինքն է, եպիսկոպոսական վարչութիւն աշխարհիս Հայոց վերադառնալն՝ բացառութեամբ միայն Յովհան Մանգա-
կունդին կը յարմարին. այնու զի Ղազարայ հետ ուրիշ վկայութիւնք
ես կը հաստատեն վերոյիշեալ կրկին և պատմական եղբուրթիւնքն.
իսկ Յովհ. Եկեղեցացւոյ մասին՝ ոչ Կորիւն և ոչ այլ ոք աւանդած է
երբէք այսպիսի ինչ. Բ. Օրննոչքիւնաքեր ցոյցակի հեղինակն, եթէ
ստուգիւ Մովսէս ոմն է, ատենադպիր Ս. Սահակայ, և եթէ այդ
կարգաւորութիւնն եղած է իրօք առ կենդանութեամբ և հրամանաւ
մեծի հայրապետին, ինչպէս որ կ'աւանդուի անդ, այնուհետեւ պէտք
է ասել, թէ Յովհ. Մանգակունին՝ այս ժամանակամիջոցիս արդէն
իսկ քահանայ եղած և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նախկին կարգա-
ւորութեան մէջ իսկ մասնակցող մեծանուն գործիչներէն մին էր, ու
բովհետեւ այդ յիշատակարանի մէջ նշանաւոր թարգմանչաց ձեռ-
քով եղած կարգաւորութեան մէջ Մանգակունեցւոյ գործն ևս յա-
նուանէ կը յիշուի: Ուրեմն նոյնը կարող էր նաև 451—453ին ա-
ռանձին գաւառի մի վերականգնութիւնն ստանձնած լինել և մեծա-
պէս առաքինացած: Գ. Ստեփանոս Սիւնեցին՝ Պատմ. Սիւնեաց
գլ. ԺԵ, խօսելով Սիւնեաց մետրապօլիտին՝ Անանիայի մասին՝ կ'ըսէ.
« Գնաց 'ի Ժողովն Շահապիվանի, ոչր էր և Յովնակ Մանգակունի,
և արարին կանոնս »: Որդ, Շահապիվանի Ա. Ժողովն եղաւ Ս. Սա-
հակայ մահուանէն 7—8 տարի վերջ, այսինքն է, 446—448 ին. իսկ
երկրորդ Ժողովն՝ յամի Տեառն 451—453, Ուրեմն Ստեփանոսի վը-
կայութիւնն՝ եթէ Կորեան 'ի վեր անդր մէջ բերուած տեղւոյն վրայ
հաստատուած համարինք, և եթէ մի ուրիշ հնագոյն և ստոյգ յաղ-
բերէ աւանուած, կը ցուցանէ մեզ, թէ Մանգակունին՝ կամ կարող էր
գտնուիլ և իրօք գտնուեցաւ նաև Արտաշատու Ժողովական բարձրաս-
տիճան եկեղեցականաց կարգին մէջ, որոց ամենուն անուանքը թէ-
պէտ և մի առ մի թուած չեն Ղազար և Եղիշէ, սակայն այլոց թաղ-
մնաց անուամբ կը հասկացուին. և կամ ըսել, թէ ձանձրանալով նա
յանառակ գնացից ժամանակացն՝ առանձնացել էր 'ի վանս և յա-
նապատս՝ Հայաստանի բարոյական աղէտքն ողբալու համար:

1. Այսինքն է, եթէ վերականգնոյին բառով կաթողիկոսութիւն հասկա-
նանք, դէմ ընդ դէմ պատերազմ մի կը ծագի Կորեան այս աւանդութեան և
իւր պատմագրութեան թուականին մէջ. որովհետեւ Ս. Մեսրոպայ պատմու-
թիւնը՝ ԳԳՑ—ԿՅՐ գրուած կը կարծուի, իսկ Մանգակունին, ընդհակառակն,
չառ տարիներ վերջ կաթողիկոս եղաւ և 'ի Տիգրոն գնաց: Ուստի հարկ կը լինի
ըսել, թէ կամ Կորիւն այս թուականէն շատ տարիներ վերջ գրած լինի իւր
գործն. և կամ, ընդհակառակն, վերոյիշեալ տեղին՝ յետոյ ուրեմն Կորեան եր-
կասիրութեանը մէջ ներմուծուած է:

Մանդակունին՝ ծնած էր Արշարունեաց կամ Արշամունեաց
Ծրախնութեամբ՝ զիւրում։ Ղազ. փարպեցին՝ առ վահան Մամիկոնեան
գրած թղթոյն մէջ կը ծանուցանէ մեզ, թէ Յովհ. Մանդակունի էր
եղբորորդի մեծանուն կաթողիկոսին Գիւտի կամ Գոտայ, որուն և
արժանաւոր յաջորդ լինելու համանման բարեմասնութեամբք իսկ
ճոխացած էր։ Ոչ զքի հին մատենագրաց մերոց նշանակած է որո-
շակի Յովհաննու ծննդեան ճիշդ թուականն, որով զիւրին պիտի լի-
նէր որոշել նաև նորա կաթողիկոսընտրութեան և մահուան տարե-
թիւքն. ուստի հարկ կը լինի վերջին թուականաց ձեռքով, որոնք հա-
մեմատութեամբ՝ մեզի աւելի մերձաւոր եղելութիւններ կը համա-
բուին, որոշել առաջին կէտը։ Սակայն ո՞վ չի տեսներ նաև այն մեծ
շփոթութիւնն, որ կը տիրէ տոհմային պատմագրաց մէջ ևս և նորա
կաթողիկոսընտրութեան և մահուան մասին աւանդած թուականնե-
րուն վրայ. այսինքն է, հինք՝ զրեթէ առհասարակ կը դնեն զՅովհ.
Մանդակունին՝ իբրև անմիջական յաջորդ Գոտայ, և զԳիւտ՝ անմիջա-
կան յաջորդ Յովսեփայ. իսկ նորք, ընդհակառակն, Հ. Միք. Չամ-
չեանի հետ հիմնուելով ուրիշ պատմական վկայութեանց վրայ, կը
կարգեն ընդ մէջ Յովսեփայ և Գոտայ, Մեղիդէս կամ Մելէտ ոմն՝
յամին 452—456 և զՄովսէս (Ա.) յամին 457—464, Այսպէս նաև
Գոտայ և Յովհ. Մանդակունւոյ մէջ տեղ կը դնեն Քրիստոսափոք ոմն
(Ա.) յամին 475—479, Բաց յաստի՛ կայ ուրիշ չգիտութիւն միևս
նկատմամբ ամացն, ցորքան վարեցին զկաթողիկոսութիւնն Գիւտ և
Յովհ. Մանդակունի։ Ստեփանոս Ասողիկ, Բ. զԼ. Բ և Յովհան Կա-
թողիկոս և պատմագիր՝ 10 տարի կը հաշուեն կաթողիկոսութեան
Գոտայ. ըստ Սամուէլի՝ 14 տարի. այսինքն է, յամի Տեառն 470—484.
Իսկ Կիրակոս՝ 15 տարի կը հաշուէ։ Ուրեմն անհրաժեշտ հարկաւոր
է, ըստ իս, նախ քան զամենայն լուսաւորել տոհմային պատմագրու-
թեան այս կրկին խառնակութիւնքս։

Առ այս գիտելու ենք, որ Չամչեանին հետեող եկեղեցական պատ-
մագրաց վերոյիշեալ կարծիքն, այսինքն է, որ մէկ կողմէն հաստա-
տուելով առ Ղազարայ գտնուած մէկ տեղւոյն վերայ՝ կը դնէ ընդ
մէջ Գոտայ և Յովսեփայ՝ զՄովսէս և զՄեղիդէս. իսկ միւս կողմէն այլ
հիմնուելով թովմ. Արծրունւոյ Պատմութեան Բ. Գալութեան մէկ
տեղւոյն վկայութեանը վերայ՝ Յովհ. Մանդակունեցիէն առաջ կը
դնէ զՔրիստոսափոր, չկարէ լինել ուղիղ։ Եւ յիշաւի, ըստ հաւատա-
րիմ պատմութեան եղիշէի, Յովսեփայ տարուիլն ՚ի Պարսկաստան

1. Ստեփ. Ասողիկ, Պատմ. Բ. զԼ. Բ. Այլազէ՝ այլազէ կը դրեն բայց չէ
ուղիղ։

2. Յովհան կաթղ. Պատմութիւն։ Ասողիկ, Բ. զԼ. Բ.։— Վարդան, Պատմ.
Հայոց։— Կիրակոս։— Սամուէլ Անեցի, Ժամանակագրութիւն։

եղաւ յամին 452, իսկ նահատակուիլն յամին 453 — 454, այս կէտս առանց տարակուսի է։ Ուստի այժմ՝ կը մնայ գիտել, թէ 452 կամ 454 էն մինչև 465 (որ կը կարծուի, ըստ վերոյիշեալ պատմագրաց, տարեթիւ կաթողիկոսնորութեան Գոսայ), այսինքն է, 10 — 12 տա. րուան միջոցին կարէին արդեօք մի ղկնի միւսոյն յաջորդել կարծեցեալ Մելէտն և Մովսէսն, և կնքած լինել իւրեանց մահկանացուն։ Բ. թէ իրօք յաջորդեցին արդեօք, և թէ այսպիսի եղելութիւն մի ի. ցէ մարթ իբրև պատմական և հիմնաւոր ընդունել։

Առաջին հարցի մասին՝ ես, ըստ ինքեան, անկարելութիւն մի չեմ տեսներ. որովհետև թէ տոհմային և թէ արտաքին պատմագրու. թիւնք այլուր ընծայած են մեզ և կ'ընծայեն՝ քան զայս աւելի սուղ ժամանակի մէջ՝ երկուքէն աւելի անձանց իրարու յաջորդելն և մա. հը, իսկ գալով երկրորդ հարցմանը, պէտք է ասել, թէ ստուգիւ առ Ղազարայ՝ կ'ըսուի այսպէս. « Փանգի յետ կատարման սուրբ կաթմ. դիկոսին Յովսէփայ՝ յաջորդեաց զկաթողիկոսութիւն աշխարհիս Հայոց Տէր Մելիտէ, որ էր յազգէն Մանազկերտեցեացն. և զհետ նորա Տէր Մովսէս, որ էր և նա 'ի նոյն ազգէ. Եւ ապա ըստ Աստու. ծոյ տեսութեանն յաջորդեաց զկաթողիկոսութիւն աշխարհիս Հա. յոց՝ Տէր Գիւտ, որ էր 'ի գաւառէն Տայոց, 'ի գեղիցն Արաւելոյ »։ Արդ, Ղազարայ անուամբ մէջ բերուած այս տեղիւ եթէ հարազատ համարինք, ինչպէս համարած է Չամչեանն, այնուհետև ամէն տա. րակոյս կը վերնայ. այնու զի նա ժամանակակից լինելով և ականա. տես ոմն՝ չկարէր ստել։ Սակայն, ըստ իս, կան բանաւոր պատճառ. ներ, որոնք տարակուսի տակ կը ձգեն այդ հատուածին հարազա. տութիւնն։ Եւ յիրաւի, Ա. եթէ Ղազարայ պատմագրութեան հնա. գոյն օրինակաց մէջ այսպիսի որոշ. վկայութիւն մի անդուստ 'ի վե. րուստ եղած լինէր, ինչպէս կարէին այնուհետև Յովնան Պատմագիր կաթողիկոսէն սկսեալ՝ Ասողիկ, Ստեփանոս Օրբէլեան, Կիրակոս, Վարդան, Մատթէոս Ուռհայեցի և Զահակեցին, ընդհակառակն, ըզ. Գիւտ համարել իբրև անմիջական յաջորդ. Յովսէփայ. այս անհա. կանալի կ'երեւի ինձ։ Առ Եղիշէի թէպէտ և կը յիշուի 'ի թիւս ե. պիսկոպոսացն Արտաշատու նաև « Մելէտ եպիսկոպոս Մանազկեր. տոյ »։ որ բաւական ոտից կռուան մ'է. սակայն պարզապէս եպիս. կոպոսի մի գոյութենէն՝ չէ մարթ ուղղակի հետևեցնել նորա կաթմ. դիկոսութիւնն, ինչպէս հաւանօրէն ուզել է հետևեցնել Ղազարայ մէջ ձեռք խառնող ոմն. իսկ կարծեցեալ Մովսիսի մի գոյութեան չիք անդ և ոչ յիշատակութիւն ինչ. Բ. Ղազարէն մէջ բերուած տեղոյն մէջ իսկ, եթէ ուշի ուշով քննենք, կան պարագաներ, որք կը հակա.

1. Ղազ. Փարպեցի, Պատմ. Հայոց, Դրուագ Գ. էջ 333, տպգ. վեհետ. կոյ 1873։

աւակին նմին իսկ Ղազարայ և կը մատնեն իրին խարդախութիւնը. այսինքն է, անդ երկիցս կրկնուած է բացատրութիւնս « Յաջորդեաց զկաթողիկոսութիւն աշխարհիս Հայոց », միանգամ՝ Մեկտի և Մովսէսի համար, և միւս ևս Գիւտայ, որոց առաջինը՝ կարելի է փոխառութիւն համարել երկրորդին: Դարձեալ զիտեւու ենք, որ Մեկտեայ ազգանունն՝ աստ բողոքովին տարբեր ձևով, այսինքն է « Մանազ. կերտեցեացն » գրուած է, որ համեմատութեամբ յետին ժամանակի կիրառութիւն համարելի է. մինչդեռ ի՞նչ գլխոյն մէջ, յէջ 125 ընդհակառակն, եղիշէին աւելի մերձաւոր ձևով « Մանձկերտոյ » կը գրուի. — Գիւտի մասին կ'ըսուի աստ. « Էր ի գաւառէն Տայոց, 'ի գեղջէն Արահեզայ », զոր ուրիշ պատմագիրներ չեն ճանաչել. մինչդեռ ընդհակառակն կ'ի գլխում, յէջ 352 կ'ըսուի, թէ Վանանդայ գաւառի յյօդնոս գեղէն էր. և այս ուղիղ է, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք: Գ. Մեր ձեռագրատան գրչադրի՝ մի մէջ, « Ժամանակք Կարողիկոսացն Հայոց » վերնագրով ժամանակագրական ցանկի մի մէջ՝ անմիջապէս զինի Ս. Սահակայ գրուած է այսպէս. « Տէր Գաղ՝ ամս յէ. Տէր Յովնան Մանդակունի՝ ժԲ. Տէր Բաբգէն՝ Ե. Տէր Ս. մուշէ՝ Ժ. Տէր Մուշէ՝ Ը. Տէր Սահակ՝ Ժ. Տէր Գրիստափոր (առաջին) Զ », և այլն: Արդ, այս պատուական յիշատակարանովս՝ ըստ բաւականին կը պարզուի առաջարկեալ խնդիրն. Եւ յիրաւի, ըստ իս, Գաղս այս, զոր կը յիշեն նաև եղիշէ և Ղազար, 'ի ժողովն Արտաշատու, իբրև եպիսկոպոս Վանանդայ, հաւանօրէն է նա ինքն կաթողիկոսն Գիւտ Վանանդայի Ղազարայ կ'ի գլխում յիշուած մէկ տեղոյն համաձայն, որուն կը ձայնակցին և բոլոր յետագայ պատմիչք, որ կամ վրիպակաւ գրչադրաց եղել է Գաղ, և կամ ըստ հնագոյն ձևոյն կամ գաւառական արտասանութեան ժամանակին: իսկ Ս. Սահակայ

1. Որ Բաճախապատումի հետ կը պարունակէ Ագաթանգեղայ Զ օրինակըն, որուն իբրև չարունակութիւն կը յարի ստորակէտիւ, յէջ 347 « Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկանն Երիցոս » և այլն, յորում մի առ մի կը թուէ մեր Արչակունի թագաւորներէն ոմանց հետ՝ նաև կաթողիկոսաց յաջորդութիւնը ԳՍ. Սահակ և ցգիւտ Նիկարաց սրբոց Հռիփսիմեանց: Այստի և անդր՝ յետագայ ձեռք մի՝ 'ի բաց թողով չարք մի կաթողիկոսաց, յաւելցուցել է միայն ըզնկոսիտա կաթողիկոս՝ Հռիփսիմեանց Նիկարաց երկրորդ գիւտին և կաթողիկէի վերայիւնութեան արարուածով. որուն ապա կը յաջորդէ երրորդ ձեռք մի գրուած, « Ժամանակք կարողիկոսացն Հայոց » վերնագրով ժամանակագրական ցուցակ մի, սկսեալ 'ի Ս. Գրիգ. Լուսաւորէն և կը հասնի մինչև ԳՍտեփանոս Բ: Արդ, այս երեք յիշատակարաններս՝ անտարակոյս նոյնպէս երեք այլ և այլ ժամանակաց մէջ գրուած են: Առաջին մասը՝ գործ է Ե դարու ապրող գրչի մի. երկրորդը՝ յէ դարու. իսկ վերջին մասը՝ պէտք է որ Ժ դարուն գրուած լինի. որովհետև այդ ցանկին մէջ յիշուած կաթողիկոսներէն վերջինը յամին 928 բարձրացաւ կաթողիկոսական աթոռին վերայ, և յամի Տեառն 926 վախճանեցաւ, ըստ վկայութեան Հ. Միք. Չամչեանի:

և ոչ Յովսեփայ անմիջական յաջորդ կոչուելուն զլիաւոր և բանաւոր պատճառն՝ այս պէտք է որ եղած լինի, այսինքն է, որովհետեւ ըստ տանջող Մ. Խորենացւոյ, Յովսեփ էր տեղապահ կաթողիկոսի և ոչ թէ ձեռնադրութեամբ կաթողիկոս։ Դիտելու կէտ մի է և այս, զի այս ցուցակիս մէջ Բրիտաւոր, ըստ կարգի Սահակ Բ. էն վերջ գետեղուած է, կամ լաւ ևս Յովհ. Մանդակունին գրուած է իբրեւ անմիջական յաջորդ Գաղայ կամ Գոալ. և թէ նորա և Բրիտաւորի (իմա առաջին և վերջին) մէջ տեղ՝ ուրիշ երեք կաթողիկոսներ ևս կան։ Մեղեմի՛ բնաւ յիշատակութիւն չկայ. իսկ Մովսէսն՝ Ներսիսի Աշտարակեցւոյ յաջորդ Յովհաննէս կաթողիկոսէն վերջ դասուած է, և ստուգիւ այսպէս ևս կը գտնենք առ Ուխտանէսի։

Արդ, այս ոչ այնքան իբրեւ հին ձեռագիր, այլ անտարափոյս հնադոյն յիշատակարանիս կարելի է որոշել Գոալ և Մանդակունւոյ՝ ոչ միայն կաթողիկոսընտրութեան, այլ նոյն իսկ կաթողիկոսական ընթացից և մահուան թուականներն։ Եւ ստուգիւ Գիւտ, եթէ էր անմիջական յաջորդ տեղապահին Սահակայ, այսինքն է, Յովսեփայ վա. յոցձորեցոյ, պէտք է եղրակացնել, թէ նա յամի Տեառն 452—454 ընտրուած է կաթողիկոս. և յամին 469—477 վախճանած, իսկ Մանդակունին՝ յամի Տեառն 469—471 ընտրուած իբրեւ յաջորդ Գոալ, և յամին 481—483 վախճանած։

Հարկ է մեզ կամ այս թուականներս ընդունել իբրեւ ստոյգ և պատմական, և կամ զորս ընծայէ մեզ Սամուէլ՝ ի Ժամանակագրութեան իւրում, և կամ հուսկ ուրեմն ջամբանէն նշանակուած, թուականներն։ Իսկ որովհետեւ այս վերջնոցս ընծայածներն՝ անյարմար են և այլ ընդ այլոյ ենթադրութեանց վրայ հիմնուած, ուրեմն կը մնայ առաջինը։ Թիրաւի, Սամուէլ կը գնէ զընտրութիւն Գոալ յամի Տեառն 470, իսկ մահը՝ 484. իսկ Մանդակունւոյն ընտրութիւնը՝ յամին 485, և մահը՝ 496, որ անցանէ զանցանէ քան զչափն, եւ իբրեք այսպիսի չափազանցութիւն մի նորա գործած հետեւեալ ժամանակագրական վրիպակներէն իսկ ակաների կը տեսնուի. այսինքն է, Ս. Սահակայ մահը կը գնէ յամի Տեառն 467 ին, և ընտրութիւնն 417 ին. Քաղկեդոնի Ժողովը՝ գրուած է յամին 472. Եփեսոսի Բ Ժողովն՝ յամին 462, և առաջինը՝ յամին 438. Մեծին Ներսիսի մահը կը նշանակէ յամին 403, իսկ ընտրութիւնն 870, Սամուէլի այս ժամանակագրական անյարմարութիւնքն անտի առաջ եկած կը կարծուին, որովհետեւ Ս. Ներսիսի կաթողիկոսութեան ուղած է ընծայել 34 տարիներ, և ըստ այնմ ուրիշ եղելութեանց մասին ևս՝ խոստորած է յուզիղ պողոտայէն։ Իսկ ըստ ժամանակագրութեան ջամբանի, Գոալ կաթողիկոսընտրութեան թուականն՝ անկանի յամին 465, և մահը՝ 474. իսկ Մանդակունւոյ ընտրութիւնն՝ յամին 480, և մահ նորա 486, գնելով ի միջի Բրիտաւորի կաթողիկոսութեան

Տ տարիներն: Չամչեանէ կարգեալ ժամանակագրական թուականներն, այնքան չնն խոտորիր վերոյիշեալ յիշատակարանի թուականներէն, և նոյն իսկ կարող են ճշմարիտ համարուիլ. սակայն պէտք է ասել, թէ նորա մեզի ընծայած ցանկը քանի մի կաթողիկոսներու մասին տարակուսական է, և թէ սմանց տարեթիւքն՝ այլոց ընծայւած են: Եւ, ըստ իս, այս անյարմարութիւնքս անտի յառաջ եկած են, նախ զի Չամչեանը՝ Ղազարայ վերոյիշեալ և անհարազատութեան տիպ ունեցող տեղին, Մեղետի և Մովսիսի կաթողիկոսութեան մասին, իբրև հարազատ և անտարակուսելի եղելութիւններ ընդունած է. երկրորդ, կարծեցեալ Քրիստափորի Ա. մի մասին՝ թողմ: Արծրունւոյ վկայութիւնն իբրև ստուգիւ կատարուած իրողութիւն ընդունել է, համարելով զնա իբրև պատմագիր որ է: դարու, որով և ականատես իրին. որովհետև Չամչեանի ժամանակ՝ թովմայի պատմագրութիւնը դեռ ամբողջապէս յայտնուած չէր: Ուրեմն նոր պատմագրաց Հօրս և Սամուէլի Անեցոյ՝ սոյն անյարմարութիւնքն՝ ևս քան զևս կը հաստատեն վերոյիշեալ յիշատակարանի համեմատ արտադրուած մեր թուականներն. որով կը մեկնուի նաև վարդանայ մէկ տեղին, յորում կ'ըսուի. « Կէսք՝ ՚ի կողմն Յունաց (այսինքն է յունաբաժին Հայոց) ասոն զԳիւտ կաթողիկոս, և զՅովհան (Մանգալունի) ՚ի Պարսից, ՚ի միոռն ժամանակի »: Դիտելով, որ վարդան՝ « Կէսք ասուն » բառերով՝ զբաւոր հեղինակութիւններ կը հասկանայ, պէտքէ ըսել, թէ այդ կիսոց կարծիքն ևս ամենևին տեղի չպիտի ունենար, եթէ իրօք միջանկեալ Քրիստափորի մի կաթողիկոսութիւնն ստոյգ լինէր:

Արդ, Յովհ. Մանգալունւոյ կաթողիկոսընտրութեան և մահուան տարեթիւքը մերձաւորապէս այսպէս սահմանելէն յետոյ՝ աւելորդ չէ ըսել, թէ Ղազարայ Պատմ. գլ. ԶԹ. էջ 546, մէկ տեղին կը թուի հակառակիլ գէթ մահուան թուականին. որովհետև փարպեցին կը ծանուցանէ աստ, թէ սուրբ հայրապետս կ'ապրէր տակաւին նոյն իսկ Պերողի յաջորդին վաղարշու դահակաւութեան առաջին տարին, և թէ երբ լսեց խաղաղասէր թագաւորիս առ վահան շնորհած՝ Հայոց Մարգարանուշքեան և Մպարապետուշքեան լուրն, մանաւանդ թէ նորա պաակազարդ գալուստն ՚ի Հայս, մեծապէս ուրախացած տալր երգել և սաղմոսել յեկեղեցիս. « Յեկեղեցիս օրհնեցէք զԱստուած և զՏէր յաղբերացն իսրայէլի »: Իսկ վաղարշու դահակալութիւնն եղաւ յամի Տեառն 484, Յուլիս 23, ըստ Նեոքլէքէի¹, այսինքն է, Մանգալունւոյ մահուան թուականէն մէկ տարի վերջ:

Սակայն, այսպիսի մի դժուարութիւն կարելի է լուծուած համարել, եթէ դիտենք մէկ կողմէն, որ պարսկական տարեմուտն և ամիս,

1. Geschichte der Perser und Araber, ect. Leyden, 1879.

ներն, ըստ որում հաշուուած են ամբ թագաւորաց նոցա, Հայոց տարնմուսէն տարրեր էին. և թէ Պերոզի թագաւորութեան ամբողջ տարիներն ոմանք 27 կը հաշուեն և ոմանք 24, իսկ այլք՝ ընդ Սաւուէլի 22, իսկ միւս կողմէն դիտել արժան է, թէ, ըստ Ստեփ. Ա. սողկայ, Բովսեփայ նահատակութիւնն յամին 454, (Թուլիս 25, 'ի կիւրակէի) հանդիպեցաւ. գուցէ այս ժամանակէն սկսեալ պաշտօնապէս հաշուած են Գոտայ կաթողիկոսութեան տարիներն, որուն հետ սերտիւ միացած էին և Մանդակունուոյն:

Այժմ տեսնենք համառօտիւ նորա ծննդեան տարեթիւն, Չամչեանի հետ ուրիշներ ևս կ'աւանդեն, թէ սուրբ Հայրապետս 75 ամեայ հասակի մէջ էր, երբ առաջին անգամ բարձրացաւ Ս. Լուսաւորչայ աթոռին վերայ: Չկարծիմ հաւատեալ ասել, թէ Խնչ հիման վրայ հաստատուած է այս ենթագրութիւնս, զի նորա ծնութիւնը միայն յայտնի է մեզ, աւ Ղազարայ. իսկ արդ եթէ ստոյգ է, թէ նա յամին 471 արդէն կը կրէր իւր ուսոց վերայ 75 կլոր տարիներ, պէտք է եզրակացնել, թէ 396ին ծնած լինելու էր. իսկ նորա 75 տարիներուն վրայ յաւելցնելով նաև այն 42 տարիներն, յորոք քաջութեամբ վարեց նա զկաթողիկոսութիւնը, կ'ունենանք մերձաւորապէս մեծանուն կաթողիկոսիս կեանքն և բազմապիսի գործերն արդիւնաւորող 87 տարիներն:

Շարունակելի

Հ. Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ԱՅՐԻ ՎԱՆԻՑ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Ոչ պատմիչք և ոչ այլ արձանագրութիւնք մեզ չեն յայտներ ըստուգիւ, թէ երբ հիմնուեր է այս մենաստանս. միայն թէ կը հաւատեն՝ որ Զաքարեանց և Պառչեանց եօթը եկեղեցիները շինելէն առաջ, որ է նախ քան զԺ. Գար, կային անդ կրօնաւորք և Ս. Աւտուհաճիմ եկեղեցին՝ յորում կը կարդանք հնագոյն թուական մի 1177, և քան զայն աւելի հնագոյն խաչքանդակներուն վրայ 1165, Արդեօք ո՞վ նախ այս ալիսփայ տեղերուս մէջ ընակութիւն հաստատեց, ո՞վ նախ այս լլործուն ապառաժներուն մէջ շինեց Աստուծոյ տաճարները, ուր հազիւ որսորդները սողոսկելով կարող էին մտնել. ո՞վ արդեօք քրիստոնէական փառաբանութեան արձագանգներով ընդհատեց ծածուկ անձաններուն մշտնջնաւոր լուծթիւնը, Պէտք է հաւատալ աւանդութեան և վարդանայ աշխարհագրին խօսքերուն, թէ